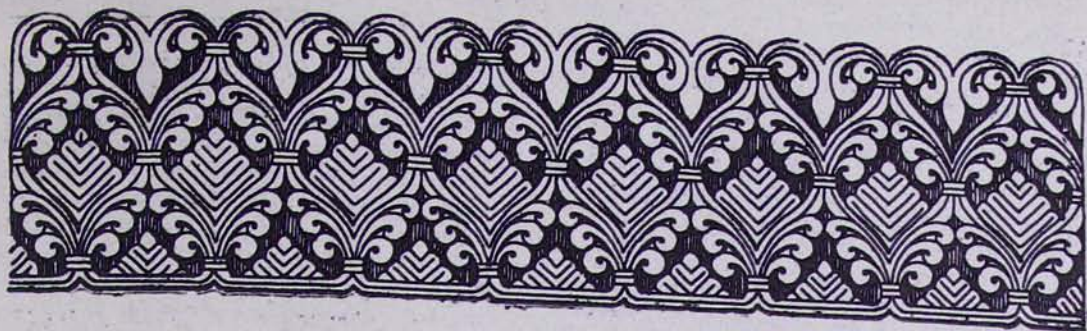

Ա. ԱԼՊՈՅԱՃՅԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ա - Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ԲՐՈՒՍՍՏԻ ԾՐՋԱՆԻ ՀԱՅՆԵՐԸ*

Գրիգոր Դարանաղցի իր ժամանակագրության մեջ (էջ 528) կվկայե, թե ջելալիներու արշավանքին հետևանք երբ Կոստանդնուպոլիս ապաստանող գաղթականները բռնի իրենց տեղերը դարձնելու փորձ եղավ, 1635-ին, անոնցմե շատեր ապաստանեցան Նիկոմիդիո, Ցալովայի և Նիկիո գյուղերը:

Սակայն միևնույն պատմագիրը կհաստատե, թե 1635-են գեթ տասնյակ մը տարիներ առաջ և թերևս ավելի առաջ ալ արդեն այդ գյուղերը գոյութիւն ունեին և ինքն անձամբ այնտեղերը շրջած էր (էջ 5 և 349): Դարանաղցի կվկայե, թե «յորժամ համատարած պատուհասիւ եկանք յայս աշխարհնիս սա թէ մէկ հոգեւտուն կամ մէկ վանք ու անապատ որ շինեալ էին յեղեր նորաշէն գիւղօրէիցն որ շատ եկեղեցւոյ տերրանք կան յանկողմ ծովուն Նիկոմիտացւոց և Նիկիացւոց ժողովեալ էին զվանականս, կամաւ և յակամայ ուղարկեալ էին ի վանս», (էջ 493—494):

Նույն պատմագիրը այլուր կվկայե, թե ավելի ուշ ժամանակներ ալ գաղութներ եկած են: Այսպես ինքն է, որ կհաստատե, թե ջելալիներու արշավանքին հետո առաջ եկած են «յԱնատոլ ի կողմն Նիկոմիտացւոց և Բիւթանացւոց և Ասիացւոց» (էջ 96):

Եվ որովհետև Դարանաղցի կհաստատե, թե Ցալովայի կողմերը և Զենկիլեր հաստատուած

են դիվրիկցիք (էջ 476), իրավունք ունինք ենթադրելու, թե անոնցմե նաև հաստատուած են թերևս Քարսաք, Կյուրլե, Բելլի (այլ անվամբ Կետելե) գյուղերը, որոնք այդ շրջանակին կպատկանին, թեև խնդրական ըլլա այս ենթադրութիւնը:

Բրուսայի առաջնորդութեան ներքե գտնուող այս հին գաղութներն զատ, որոնք 250—300 տարվան հնութիւն ունին, կան նաև ուրիշ մի քանի վայրեր, որոնք ծնունդ առած են այս հին գաղութներն և բաղդատաբար շատ նոր են:

Այսպես Բենլիեն քիչ հեռու մոտավորապես 100 տարի առաջ կկազմվի վարի Բենլի գյուղը, որ Բենլիեն բաժնված քանի մը գյուղացիներու կողմն հիմնված էր և գրեթե մինչև վերջը կամար մայր գաղութին կապված:

Նիկիո նոր-Գյուղը հիմնված էր նույնպես միևնույն դար առաջ՝ 1817 թվականի հունվար 6-ին: Գյուղին հիմնադիրներն էին 4 ընտանիքներ, որոնք գաղթած են Բիւլեջիքի Կյոլ Տաղ գյուղէն:

Իսկ բոլորովին նոր գաղութ մըն էր Կեմլեյիկ, ուր հայ գաղութի մը սկզբնավորութիւնը հազիվ 50 տարվան հնութիւն ունի:

Կեմլեյիկի առևտրական դիրքին պատճառով հոն հաստատված են շրջակա զանազան վայրերի և Մարմարայի քաղաքներն առևտրական հայեր, որոնք բավական կարևոր թիվի մը հասած էին կամաց-կամաց:

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1959 թվականի № 2-ից:

Բրուսա, ուրեմն, կենրկայացնե՞ր վիճակի՞ն հնազույն հայաբնակ վայրը: Բեյլի, Քարսաֆ. Կյուրլե, Սյուլեգ, Մարմարջըզ, Չեքրամե և Ենի-ջե հայաբնակ եղած էին ԺԶ դարուն կեսերեն մինչև ԺԷ դարուն կեսերը, իսկ Ենի-Շեքիր, Վադի Բենլի և Կեմալեյիկ՝ ԺԹ դարուն մեջ:

Բրուսայի հայ գաղութը, ինչպես տեսնվեցավ, առանձին գաղութ մը չէ, այլ մեկ հատվածն է Անատոլիոյ հայ գաղութներուն, որոնք թրքաց տիրապետության սկիզբը մեծ թիվ մը չէին ներկայացնե՞ր, միայն քանի մը վաճառաշահ և կարևոր կեդրոններու մեջ հայեր հաստատված ըլլալով: Հետեաբար երկարատեան շին ունեցած հոգևոր կազմակերպություն:

Բրուսայի մեջ գործող եկեղեցականներուն հնազույնը, որ կհիշվի, է Աբրահամ Եպիսկոպոս, որ ըստ հիշատակարանի մը, 1440-ին քահանայական ձեռնադրություն կատարած է («Բյուզանդիոն», թիվ 4644) Բրուսայի մեջ, ինչ որ ցույց կուտա, թե այդ թվականին Բրուսա ունեւր իր հայ եկեղեցին և իր համայնք կազմակերպությունը, միայն հայտնի չէ Աբրահամ Եպիսկոպոսի հանգամանքը. չէ ըսված, թե առաջնորդ է տեղվույն, ինչ որ անհավանական չէ բոլորովին, քանի որ 1445-ին կհիշվի Հովակիմ Եպիսկոպոս¹¹ իբր «Եպիսկոպոս Կուտինայի», որ, անշուշտ, իր հովուության շրջանակին մեջ ունեւր Բրուսան, ուր իբր թե ծանոթացած էր Ֆաթիհ Սուլթան Մեհմեդի, որ Կոստանդնուպոլսո գրավումեն ետքը զինքը տեղափոխած էր Կոստանդնու-

պոլիս և անոր «պատրիարք» տիտղոսը տված էր 1461-ին, հունական օրինակին վրա¹²:

Հովակիմ Եպիսկոպոս այս կերպով կղաւնա թրքական տիրապետության ենթարկված վայրերու մեջ բնակող հայերու հոգևոր առաջնորդ և քաղաքային ներկայացուցիչ: Իր սեփական վիճակին մասը կկազմէին հետեաբար Կոստանդնուպոլսոն զատ Բրուսայի, Քյոթահայի և Գարամանի շրջանակները, ինչպես նաև եվրոպական Թուրքիո երկիրները, եթե Ամիրդովլաթի հիշատակարանը, Ֆիլիպի մեջ գրված, Կոստանդնուպոլսո պատրիարք Հովակիմին կպատկանի: Իրականություն մեջ չափազանց խառնակ է Կոստանդնուպոլսո Պատրիարքության հաստատությունը, որ լուսաբանության կկարողի:

Ինչպես կտեսնվի, Հովակիմ Եպիսկոպոս մը 1433-են սկսյալ Կոստանդնուպոլսո մեջ գործած է և 1445-ին՝ Աբրահամ¹³ և Մեխիքեսթ¹⁴ երկու Եպիսկոպոսներ Բրուսա գտնված են, ինչպես 1459—1460-ին Մարտիրոս Եպիսկոպոս. 1450-են մինչև 1459 շրջած է և 1460-ին եկած է Բրուսա և, ինչպես կերևի¹⁵, 1460-ին Կոստանդնուպոլսո Եպիսկոպոս ալ եղած է. 1461-ին է, որ ուրիշ Հովակիմ Եպիսկոպոս մը, տարբեր 1433—1439-ի Հովակիմեն, Կոստանդնուպոլսո պաշտոնավարող Հովակիմ Եպիսկոպոսն է:

Կոստանդնուպոլսո առաջնության շրջանային այս ընդարձակությունը ունենալուն փաստը կնկատվի էջմիածնի դիվաններու մեջ պահված նվիրական իրավասության սահմանները ճշտող հիշատակարանները: Ասոնց մեջ կտեսնվի, թե դեռ մինչև 1765, Կոստանդնուպոլսո նվիրակությունը իր մեջ կպարունակեր Կոստանդնուպոլսոն զատ Եվրոպական Թուրքիո հայաբնակ քաղաքները, ինչպես Բրուսայի, Նիկոմիդիո, Քյոթահայի, Բիւլեջիկի, Բանդրմա-Բալըքսերի առաջնորդությունները, այսինքն Փոքր Ասիան ամբողջությամբ, բացի էնկյուրիի, Կեսարիո և Իզմիրի վիճակներեն, որոնք ավելի հին են, քան Կոստանդնուպոլսո Պատրիարքությունը և շատ հին գաղութներ են:

Նույնպես, ապացուցանելու համար, թե Կոստանդնուպոլսո առաջնորդությունը մինչև ԺԷ դարուն կեսերը ունեւր նույն ընդարձակությունը, որ կենթադրվի, կա ավելի շոշափելի ապացույց մը՝ նշանավոր տպագրիչ Ոսկան Եպիսկոպոս Նրեանցիի (+1674) կազմած

11 Հովակիմ Եպիսկոպոս Բերայի և ոչ Բերայի, իբր «արհի Եպիսկոպոս Կոստանդնուպոլսի» հիշված է 1439-են սկսյալ, իսկ թե Բերայի և Կուտինա-Բրուսայի Հովակիմ Եպիսկոպոսները միեւնոյն անձն են Պոլսո առաջին պատրիարքին հետ՝ տարակուսելի կթվի, վասնզի 1438-են մինչև 1478, առնվազն քառասուն (40) տարվան իբր Եպիսկոպոս գործունեություն մը ունեցած ըլլա, որ կրնա կասկածելի համարվի: Նույնպես Կոստանդնուպոլսո Պատրիարքության կոչված Հովակիմ Եպիսկոպոսը, եթե երկուք են Հովակիմ Եպիսկոպոսները, ո՞րն է:

Եվ իբր Ֆիլիպի Եպիսկոպոս 1469-ին հիշված Հովակիմ Եպիսկոպոսը առանց պատրիարք տիտղոսին նույնն է արդյոք Կոստանդնուպոլսո պատրիարքին հետ, որուն պաշտոնավարությունը մինչև 1478 երկարած ցույց կտրվի:

Եթե 1438-ին հիշված Կոստանդնուպոլսո Հովակիմ Եպիսկոպոսը ինքն է 1461-ին ընտրված պատրիարքը, 1459-ին պետք չէր որ ճէր Մարտիրոսին Կոստանդնուպոլսո վիճակին հայրապետ մը գոյություն ունեցած ըլլար, ինչ որ կհիշատակէ Ամիրդովլաթ Յոզուր ժոշկուքանան գործին մեջ:

Այս բոլորը լուծման կարող խնդիրներ են:

12 Այս պատմությունը, զոր միայն Զամյան ունի, ոչ մեկ հայ կամ օտար աղբյուրի հաստատված է և վաղերականությունը կարելի է կասկածի տակ ձգել:

13 Տե՛ս Բյուզանդիոն, թիվ 4644:

14 Լ. Ս. Նաչիկյան, ժոծ գրքի հայերեն ձևագրերի հիշատակարաններ, հատ. Ա, էջ 591:

15 Նույն տեղում, էջ 646:

լատիններին ցուցակը, որուն մեջ ցույց կուտա հայ վիճակներուն բաժանումները:

Այս ցուցակը Փոքր Ասիո վիճակներին էջ-միածին կապված ցույց կուտա միայն երկու արքեպիսկոպոսություն, որոնք են Կեսարիա և Նիզիդիա, իսկ Կիլիկիո կաթողիկոսության կապված կհամարեն մեկ արքեպիսկոպոսություն, որ է Կոստանդնուպոլիս, որուն համար կրես, թե ԺԳ դարուն հիմնված է և պատրիարքական իրավունք կպահանջե, երեք եպիսկոպոսություն, որոնք են Տրաքա, Նեոկեսարիս և Անկյուրիա, որոնք ամենքն ալ ԺԳ դարուն հիմնված ցույց կուտա Ոսկան եպիսկոպոս երևանցի:

Այս բաժանումները ցույց կուտան, թե ԺԷ դարին առաջ Արևմտյան Փոքր Ասիո մեջ միայն երկու եկեղեցական վիճակ կար հաստատուն առաջնորդով և անոնք էին Էնկյուրի և Կոստանդնուպոլիս, և Բրուսա, Քյոթահիա, Բիլեջիք, Բանդրմա-Բալքեսներ, Նիկոմիդիա առանձին առաջնորդություններ չէին, ինչպես առաջնորդություններ չէին Էդիրնե և Ռոդոս-տո՝ Ռումելիի կողմը:

Կոստանդնուպոլսո պատրիարք-առաջնորդին իրավասության ենթարկված այս ընդարձակ վիճակը, որուն միայն շատ քիչ քաղաքներուն մեջ սակավաթիվ հայեր կրնակին մինչև ԺԷ դարուն սկիզբները, հետո հետզհետե ստորաբաժանված է և նոր առաջնորդություններ կազմված են:

Ասոր պատճառը սա էր, որ ԺԷ դարուն սկիզբը մայրաքաղաք և անոր շուրջը խուժող գաղթականներ, որոնք զանազան տեղերի կուգային, շատ անգամ իրարու անհաշտ ու հակառակորդ, կստվարացնեին հայոց թիվը այս շրջանակին մեջ: Այդ գաղութները շատ անգամ իրենց հետ ունեին իրենց սկզբնական հայրենիքին հոգևոր հովիվները, կամ զիրենք հովիվուն համար նոր կուգային եկեղեցականներ:

Այսպես, քեմախցիներու հետ եկած էր Գրիգոր Դարանաղցի, — վկա իր «Ժամանակագրութիւն»-ը, — և խարբերողներու հետ եկած էր Արիստակես Խարբերողի՝ ինչպես իրեն համար գրվածներին կհասկցվի:

Անատոլուն եկած այս գաղթականները տեղացիներու հետ խնդիրներ ունեցան և կուսակցական վիճերը արծարծելու նպատակներ: Մասնավորապես այն ատենները Պատրիարքական Աթոռին շուրջը մի քանի եկեղեցականներու կողմից մղված պայքարին մեջ ո՞նք կատարեցին և այս ու այն կողմին հաճելի չեղան:

Այսպես՝ Գրիգոր Դարանաղցի ինքը կվկայե, թե Էրզրումի նահանգեն գաղթող հայ ժողովուրդը, Գրիգոր Կեսարացի պատրիարքին կողմից հալածված ըլլալուն համար, հակառակ

իր կամքին, գաղթականներին ազդեցիկ անձեր պետության դիմում ըրած էին և 1607-ին ստացած էին սուլթան Ահմեդեն իր անձին համար հրովարտակ մը՝ Էրզրումի նահանգեն գաղթող հայ ժողովուրդը, որ փառախաղա կկոչե ինքը, հովիվելու համար:

Այս վիճակը կտես երկու տարի, և 1609-ին Գրիգոր Դարանաղցի Ռոդոստոյի նորահաստ գաղութը, որ մեծ մասամբ իր երկրացիներին կրաղկանար, հովիվ կոչվելով, այս իրավունքին կզրկվի և ներքին երկպառակությունը կվերնա: Միայն ասով անուղղակի կերպով սկիզբ կառնե Ռոդոստոյի առաջնորդությունը:

1612-ին Պատրիարքական Աթոռին շուրջ մղված կռիվներուն հետևանքը զորավոր մըր-ցակցի մը՝ Գր. Կեսարացիին գեմ երեք ուրիշներ կմիանան և Կոստանդնուպոլսո Պատրիարքությունը երեքի կբաժնեն:

Ա) Զաքարիա Վանեցի կպահի Պատրիարքությունը իր բնական սահմանով:

Բ) Գրիգոր վարդապետ Դարանաղցի կըստանան հովվությունը Ռոդոստոյի, Նիկոմիդիո և Բրուսայի կողմի գաղութներուն:

Գ) Հովհաննես Խուլ կառնե Ռումելիի բացի Ռոդոստոյին:

1613-ին այս երեքմասնյա Պատրիարքությունը կվերակազմվի սա կերպով.

Ա) Հովհաննես Խուլ, որ Կոստանդնուպոլսեցի էր, կառնե Կոստանդնուպոլիսը, Սերաստիային սկսյալ մինչև Կաֆա և Քյոթահիա:

Բ) Զաքարիա Վանեցի կհաստատվի Սկյուտար, իրեն ենթակա ունենալով Ասիո կողմի գաղթականները:

Գ) Գրիգոր Դարանաղցի կհաստատվի Ղալաթիա, իր հովվության տակ ունենալով Ռումելիի գաղթականները:

Այս դրությունը, որ Պատրիարքությունը կբաժնե երեք մասի, առաջին սկզբնավորությունը կըլլա պատրիարքական վիճակին բաժանման, որ այս երեք իրարու համախոհ անձերու պարտության մատնվելին և իրենց հակառակորդին նորեն Պատրիարքությունը գրավելին ետքն ալ պահված է:

1615-ին Կեսարացի վերստին պատրիարք դառնալին հոք, Զաքարիա Վանեցի կմնա Սկյուտար և Ասիո կողմի գաղութները իր հովվության տակ կպահի, ինչպես Սկյուտարի Ս. Կարապետ եկեղեցիին շինությունը, 1617-ին Զաքարիայի ձեռամբ և Նիկոմիդիո մեջ մինչև տեղահանություն պահված Ճաշոցի մը մեջ գրված 1618 փետրվար 26-ին, Զաքարիայի տրված «վերատեսչություն» տիտղոսը բավական են ապացուցելու, թե Վանեցի կպահի այդ իրավունքը:

Նույնպես Դարանաղցի 1616—1619-ին ծրուսադեմ և ալլուր շրջելն հետո կղառնա մոդոստո և յոթը տարի անընդհատ կհովվե ալդ կողմերու գաղթականները, պարբերաբար այցելելով նաև Նիկոմիդիո, Նիկիո և Բրուսայի կողմերը, ուր գլուղներ հիմնած էին Հայաստանի զանազան վայրերեն եկած հայեր:

Ասով նախկին կարգադրությունը կպահվի ոչ պաշտոնապես: 1628-ին երբ Գրիգոր Կեսարացի անգամ մըն ալ կվանվի Աթոռեն, Հովհաննես Խոյ կղառնա պատրիարք, դարձալ երեքմասնյա Պատրիարքությունը կվերափոխատարվի և Զաքարիա Վանեցի, որ դեռ Սկյուտար կմնար, այս անգամ բացի մոդոստոյեն, Եվրոպական Թուրքիո հայերը հովվելու պաշտոն կստանա, իսկ Գրիգոր Դարանաղցի մոդոստոյի և Ասիո կողմի գաղութներու հովվություն կկոչվի, առանց սակայն գործի խառնվելու, ինչպես կըսեն ինքը՝ «և մեք յոչինչ չէաք խառնել յառն և ի տուր պատրիարքական մտիցն, բայց միայն ի վարդապետական իշխանութենէն և այսր և անոր շրջելով և քարոզութեամբ պարապելով»:

Բոլոր ասոնք ցույց կուտան, թե մինչև ժն դարուն առաջին քառորդին վերջերը դեռ Բրուսա, Նիկոմիդիա և էդիրնե Կոստանդնուպոլսո Պատրիարքութենեն անջատ առաջնորդություններ չէին կազմեր և ուղղակի անոր իրավասության ենթարկված էին:

1612-են հետո երեքմասնյա Պատրիարքության այս դրությունը պատճառ եղավ Կոստանդնուպոլսո Պատրիարքության ստորադաս նոր հոգևոր հովվությանց կազմակերպության դեպի ժն դարուն կեսերը: Եթե Բրուսա ավելի կանոնի առաջնորդություն կազմած ըլլար, Սիմեոն դպիր Լեհացի, որ 1609-ին Բրուսա այցելած է («Ուղեգրութիւն», էջ 34—35) պիտի հիշեր անոր եպիսկոպոսին անունը: Ան կգրե, թե «Կայսր անդ երեք հարիւր տուն հայի և փայտէ ժամատնակ մի և հինգ երէց» (էջ 34), բայց չի հիշեր եպիսկոպոսի մը գոյությունը, որ ապահովաբար պիտի հիշեր եթե գտնվեր:

Այնպես որ բացարձակապես վստահորեն կրնանք ըսել, թե մինչև ժն դարուն առաջին կեսին վերջերը Բրուսա առանձին առաջնորդություն մը չէր:

Այս տեսութեամբ ոմանց կողմն Բրուսայի իբրև առաջնորդ համարված մի քանի եկեղեցականները, ինչպես 1617-ին գրված Ճաշոցի մը հիշատակարանին մեջ իբրև նորոգող Ս. Աստվածածին եկեղեցիական և այդ Ճաշոցին՝ հիշատակված Աթանաս եպիսկոպոսը, Պատրիարքութենեն անկումեն հետո 1623-ին Բրուսա տարագրված և մեկուսացած ըլլալը հիշատակված Հովհաննես Խոյ պատրիարքը և Պալատի եկեղեցիական շինության

առթիվ 1629-ին Կոստանդնուպոլսո հրավիրված Արիստակես վարդապետ Խարբերդցին¹⁶ Բրուսայի առաջնորդներ չեն, ալ հյուր եկեղեցականներ, որոնք որևէ պաշտոնական հանգամանք չեն ունեցած:

Բրուսայի հայոց առաջնորդությունը սկսած է հավանորեն 1640-ական թվականներուն կամ ավելի 1660-ական թվականներուն:

1640—1649-ին իբր առաջնորդ ցույց կուտան Մինաս եպիսկոպոս, որուն օրով Բրուսա կայցելե Կիրակոս Երևանցի պատրիարք (1641), որ թերևս ինքը կհաստատե այս եպիսկոպոսը իբր առաջնորդ Բրուսայի:

1652-ին Բրուսա կայցելե Փիլոպոս Աղբակեցի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, և այդ թվականեն հետո Բրուսա պարբերաբար կայցելեն Եղիազար Այնթապցի և Մարտիրոս Քեֆեցի, որոնք իբր հակաթոռ կաթողիկոս և Կոստանդնուպոլսո և Երուսաղեմի Պատրիարքությանց մրցորդներ, հաճախակի երթևեկ ունեցած են այս շրջաններուն մեջ:

Եղիազար Այնթապցի Բրուսայի մեջ թողած է գեղեցիկ անուն մը, իր աշխատությանց համար, ինչպես Ս. Աստվածածին եկեղեցիո նորոգությունը, որոնք մինչև վերջ օրհնությամբ հիշված են բրուսացիներու կողմն:

Եվ երբ Եղիազար Այնթապցի 1664-ին Թուրքիո Հայոց Կաթողիկոսություն մը ստեղծելու փորձ կընե, իր առաջին գործերեն մեկը կըլլա իր աշակերտներեն մին՝ Սուքիաս եպիսկոպոս Եվդոկիացիի առաջնորդ ղրկել Բրուսայի (1664):

16 Այս հավանորեն այն կողմերը եկած է Խարբերդի կողմերեն եկող հայերը հովվելու Դարանաղցի առանց որոշելու կըսեն, թե Բալաթի եկեղեցիին շինության ավարտումեն հետո «գեաւց ի կողմն Բիթանիոյ», իսկ էջմիածնի մեջ պահված Ակնցի Հակոբի հիշատակարանը ավելի բացորոշ կերպով կհաստատեն, թե Արիստակես վարդապետ որևէ մնայուն պաշտոն չուներ Բրուսա, վասնզի «մերայինքն... լսեալ զԽարբերդցի Արիստակէս վարդապետէն, թէ ի Բուսայ է, և առաքեցին առ նա արս ոմանս՝ զի եկեալ օգնական լիցի գործոյն, քանզի և նա յառաջ (անշուշտ Պոլսո եղած ատեն) ուխտ արարեալ էր ընդ մեզ, թէ յորժամ առաջամն լիցի բանիդ, ազգադարէք ինձ, զի եկեալ և ես օգնեցիք ձեզ տրօք քրիստոնէից», և սոքա փոյթ ընդ փոյթ, ազգ արարին: Ուրիշ ժամանակակից մը՝ Առաքել Դավրիթեցի ալ Նիկիո Թրոսոպոլի Գրիգոր Կեսարացիին ներում խնդրելու մտադրությամբ Բրուսա գալը կհիշե, «յաւուրն յայնորիկ անդ էր և Խարբերդցի Արիստակէս վարդապետն: Բացատրելու այս ձեռ ցույց կուտա, թե անիկա մնայուն հանգամանք ու պաշտոն չուներ Բրուսայի մեջ, ալ պատահորեն այն օրերը հոն կգտնվեր Առաջնորդի մը համար, որ մնայուն է, այլ ձեռով պիտի չգրեր պատմագիրը:

եղիազար անոր պաշտոնավարության ատեն մի քանի անգամ Բրուսա կայցելե և կիսրախուսե զայն, նույնիսկ պահ մը (1668—1671) չորս տարի անընդհատ հոն կմնա անգրադ հանգստանալու համար:

Սուբիաս եպիսկոպոս, որմե կսկսի իրապես Բրուսայի առաջնորդությունը, մեռած է Բրուսա, և ինչպես իր տապանագրեն կհասկըցվի՝ պաշտոնավարած է 45 տարի (1664—1709)¹⁷։ Իրմե հետո անընդհատաբար պաշտոնավարած են իբր առաջնորդ հետեյալները.

1709—1718 Խաչատուր եպիսկոպոս
1718—1727 Անտոն եպիսկոպոս Բրուսացի
1727—1741 Ներսես եպիսկոպոս Կոստանդնուպոլսեցի

1749— Հարություն եպիսկոպոս

1749— Հակոբ Նալյան եպիսկոպոս
Զմամարացի

1749—1751 Գաբրիել ծայր. վրդ. «Գործապետ»

1752—1756 Գևորգ եպիսկոպոս Ղափանցի

1756—1772 Սամվել եպիսկոպոս Երզնկացի

1773—1776 Հարություն եպիսկոպոս Բասենցի

1778—1780 Սամվել եպիսկոպոս Երզնկացի (կրկին)

1780—1781 Հովհաննես եպիսկոպոս Համադանցի

1781—1782 Զաքարիա եպիսկոպոս Կաղզըրվանցի

1782—1786 Հարություն եպիսկոպոս Կեսարացի

1787—1810 Պողոս արքեպիսկոպոս Ղարախոզ

1810—1811 Կարապետ եպիսկոպոս Եվդոկիացի

1812—1825 Պողոս արքեպիսկոպոս Ղարախոզ (կրկին)

1825—1829 Պետրոս եպիսկոպոս Եփեսոսյան Բրուսացի

1829—1830 Հովակիմ վարդապետ

1830—1834 Հարություն վարդապետ Գապենճանյան Եղեսպցի

1835—1841 Մատթեոս եպիսկոպոս Զուխաճյան Կոստանդնուպոլսեցի (հետո կաթողիկոս)

1841— Եփրեմ վարդապետ Հավլուճյան, Բրուսացի (փոխ.)

1843—1844 Հարություն եպիսկոպոս Գապենճանյան, Եղեսպցի (կրկին)

1844—1867 Գևորգ եպիսկոպոս Քերեստեճյան Կոստանդնուպոլսեցի (հետո կաթողիկոս)

1867—1895 Բարթողիմեոս արքեպիսկոպոս Զամիշյան Կոստանդնուպոլսեցի

1896—1911 Հովհաննես արքեպիսկոպոս Արշարունի Կոստանդնուպոլսեցի

1911—1915 Սահակ վարդապետ Օտապաշյան Սեբաստացի

1915—1916 Պարգև ծայրագույն վարդապետ Դանիելյան Կոստանդնուպոլսեցի

1916—1919 Դիոնիս քահանա Տրեզյան, Պարտիզակցի

1918—1922 Սարգիս վարդապետ (եպիսկոպոս) Տեր-Սարգիսյան

Բրուսայի առաջնորդության վիճակները մինչև 1867—1868 թվականները միայն երեք էին՝ Բրուսա քաղաքը և Յենիճե ու Զերրահ գյուղերը, որոնց առաջնորդարանները «վանք» կկոչեին սովորաբար տեղացիները, որովհետև, ինչպես կերևա Դարանաղցի պատմութենեն, գաղութներու մեջ մասնավոր ջանք մը եղած է վանքեր ստեղծելու, սակայն բացի Արմաշի վանքեն, որ ժէ դարուն սկիզբները շինված էր (1611—1612 թվականներուն) ոչ մեկը կրցած է իսկապես հոգևոր կեդրոն մը դառնալ։ Արմաշը իբր վանք, կերպով մը կեդրոն դառնալով ժէ դարուն Արևմտյան Փոքր Ասիա խուժող գաղթականներուն, իր վանահայրերը շարունակ կհովանակեին այս շրջանին գաղթականները, որով կամաց-կամաց Արմաշ դարձավ կեդրոն նիկոմիդիո, Ադարազարի, Կելվեի, Բազարի, Սյուլյոզի, Կյուրլիի և իրենց շրջակա մանր գյուղերուն, ինչպես նաև Բանդրմայի, Բալըքեսերի, Քըրմաթիի և Բիզայի հայ բնակչության։

Ասոնց հոգևոր մատակարարությունը կկատարեին ապահովաբար Արմաշի միաբանները, որոնք կհրահրեին ժողովուրդին ոչ միայն բարեպաշտական զգացումները, այլ նաև պտղի ու ժամուց կհավաքեին։

Այս հարաբերություններուն բերմամբ Արմաշ դարձավ կերպով մը հոգևոր կեդրոն մը, որուն կապված էին նաև Բրուսա, Ենիջե և Զերրահ։

1664-ին եղիազար Այնթապցի երբ առաջնորդ մը ձեռնադրեց Բրուսայի, Ենիջեի և Զերրահի միասին, անշատ առաջնորդություն մը դարձան, և այս կերպով այդ միութենեն անջատվեցան։

Արմաշ ալ տակավին մինչև 1780 շարունակ կելով պահել իր գոյությունը իբր սոսկ վանական կազմակերպություն, այդ թվակա նին կդառնա նաև կեդրոն առաջնորդության մը, որմե կբաժնվին Բանդրմա, Բալըքեսեր, Քըրմասթը հեռավոր վայրերը, կազմելով անջատ առաջնորդություն մը։

¹⁷ Մաղաթիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան, «Ազգապատմ», հատ. Բ, էջ 2746։

Բրուսայի առաջնորդությունը այսպես սկիզբը ուներ միայն երեք թեմ: Անգամ մը միայն առաջնորդին անձին վրա միացած է դրացի վիճակի մը առաջնորդությունը ևս, այսինքն Պողոս եպիսկոպոս Ղարախոզ երբ կրկին անգամ առաջնորդ եղած է (1812—1825), Արմաշի և Բրուսայի առաջնորդությունները միևնույն ատեն վարած է, սակայն հետո կրկին բաժնված են:

Անցյալ դարու մեջ երբ Կեմլեյիկի մեջ հայոց թիվը կաճի և եկեղեցի մը կունենա, քաղաքականապես Բրուսայի կուսակալության կապված այս թեմը կկապվի Բրուսայի:

1867-ին Բարթոլոմեոս եպիսկոպոս Ջամիլյանի Բրուսայի առաջնորդ դառնալի հետո է, որ Բաղարու շրջանին պատկանող կարգ մը գյուղեր, ինչպես Բենլի, Քարսաք և Կյուրլի, ինչպես նաև Սյուլոզ, Մարմարջըզ, Յենի-շեհիր, Նիկիա, իրենց ցանկության համեմատ, կանչատվին Նիկոմիդիո վիճակին և

կկցվին Բրուսայի առաջնորդության, որուն կապտկանին քաղաքականապես: Սակայն միևնույն պայմաններու մեջ գտնվող Բաղարի շրջանին Մեծ Նոր-գյուղը, Զենկիլեր, Օրթաքոյ և Քերեմեթ գյուղերը կմնան Նիկոմիդիո վիճակին ենթակա, թեև Պատրիարքարանը շատ անգամներ փորձած է այս երեք գյուղերն ալ Բրուսայի վիճակին կցել, վարչական դյուրության համար, սակայն չէ հաջողած, վասնզի գյուղացիք հնօրյա ավանդության համաձայն միշտ Նիկոմիդիո առաջնորդարանը իրենց հոգևոր կեդրոն ճանչնալ ուզած են:

Բրուսայի վիճակին մաս կկազմեր երբեմն վարչականապես Քյոթահիայի սանջակին ենթակա Յալլա գյուղը, որ Բրուսայի և շրջակայից բնակչության կազմված ըլլալուն Բրուսայի կապված էր, սակայն հետո Քյոթահիայի առաջնորդության ձգվեցավ, տրամաբանական կարգադրությամբ մը:

